

महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीतील प्रासंगिकता**[Present Relevance of Mahatma Gandhi's Economic Thoughts]****डॉ. बालाजी तुळशीराम घुटे**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

गोषवारा :-

वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्य, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, उद्योगाचे केंद्रीकरण, नागरीकीकरणाच्या समस्या, पर्यावरणीय बदलातून जागतिक तापमान वाढ, वर्गसंघर्ष, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील प्रतिकूल व्यवहारतोल, सार्वजनिक सेवांचे होणारे खाजगीकरण, उपलब्ध संसाधनाचा होणारा अपव्याय, श्रमाला नसलेली प्रतिष्ठा अशा अनेक आर्थिक समस्यांना भारतीय अर्थव्यवस्था सामोरे जात आहे. महात्मा गांधीजींनी २० शतकाच्या मध्यात आपल्या लेखणीतून व आचरणातून मांडलेले आर्थिक विचार आजच्या देशाच्या आर्थिक स्थितीला कसे तारणहार ठरू शकतात, हेच या शोधनिबंधातून प्रतित होते. गरिबी, बेरोजगारी व आर्थिक विषमता या तीन प्रमुख समस्या सोडवत असताना सत्य, अहिंसा, श्रमप्रतिष्ठा व साधेपणा या तत्वावर आधारीत आर्थिक धोरणांचा स्वीकार केल्यास उपरोक्त सर्व आर्थिक प्रश्नांचे शाश्वत उत्तर मिळते. आपण सर्वजण भौतिक साधने व भौतिक सुखाच्या मागे धावत आहोत. मानवाला आपल्या अमर्यादित गरजांची पूर्तता करत असताना संपुर्ण निसर्ग हा ओरबडला जातो आहे. त्यातून जल, मृदा, वायू यांचे मोठया प्रमाणात प्रदूषण होवून देशाच्या शाश्वत आर्थिक विकासाला मोठया प्रमाणात खीळ बसत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या गंभीर आर्थिक प्रश्नांना सामोरे जात आहे. त्या प्रश्नांवर मात करण्यासाठी सरकार जी आर्थिक धोरणे स्विकारत आहे ती तात्पुरती व तकलादू आहेत. अर्थव्यवस्थेला जर या गंभीर आर्थिक प्रश्नातून बाहेर काढायचे असल्यास महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार कसे तारणहार ठरू शकतात हे येथे शोधित केले आहे.

प्रस्तावना (Introduction) :-

गरिबी, बेराजगारी, आर्थिक विषमता, आंतरराष्ट्रीय

व्यापारातील प्रतिकूल व्यवहारतोल, देशाच्या विशिष्ट भागात झालेल्या उद्योगाच्या केंद्रीकरणातून निर्माण झालेल्या समस्या, मजुरांचे स्थलांतर, वाढत्या झोपडपट्ट्या, आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी, वाढते नागरीकरण, पर्यावरणीय बदलातून झालेली तापमानवाढ, वर्ग संघर्षातून औद्योगिक अशांतता, सार्वजनिक सेवांचे होत असलेले खाजगीकरण, मर्यादीत नैसर्गिक व मानवीय संपत्तीचा होत असलेला अपव्यय या अशा प्रकारच्या अनेक आर्थिक प्रश्नांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला ग्रासले आहे. भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष या वर्षी आपण साजरे करत आहोत म्हणजे देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झाली तरी भारतीयांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य या प्राथमिक व मुलभूत गरजाच पुर्ण होवू शकल्या नाहीत. गेल्या ७५ वर्षात

"गरिबी हटाओ" नारा देवून गरिबी निर्मुलनासाठी अनेक सरकारी योजना आखल्या व राबवल्या पण गरिबीची समस्या आजही गंभीर रूप धारण करून आहे. चालू वर्षी असणारी बेरोजगारी गेल्या ४४ वर्षातील सर्वोच्च दरावर आहे. मुठभर औद्योगिक घराण्याजवळ देशाच्या एकूण संपत्तीच्या ७०% संपत्ती आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील व्यवहार तोल हा गेली ७५ वर्षे सतत प्रतिकूल आहे. मुंबई, पुणे, ठाणे, नोयडा, कलकत्ता, हैद्राबाद, बेंगलोर, चेन्नई, अहमदाबाद, दिल्ली या विशिष्ट भागातच उद्योगाचे मोठया प्रमाणात केंद्रीकरण होवून येथे सर्व देशातून मोठया प्रमाणात मजुरांचे स्थलांतर होत आहे. त्यातून या शहरी भागात धारावीसारख्या मोठया अनेक झोपडपट्ट्यांची निर्मिती होत आहे. या झोपडपट्ट्यात बालगुन्हेगारी, वेश्यावृत्ती यासारख्या अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत आहे. खंडणीसारखे प्रकार ह्या मोठया शहरात घडत असून त्यातून टोळीयुद्ध होवून अनेक प्रकारचे आर्थिक गुन्हे घडत आहेत. अमर्यादीत केंद्रीत औद्योगिककरणातून त्याचे निसर्गावर मोठया प्रमाणात परिणाम

होवून नैसर्गिक पर्यावरणाची व्यवस्था ही पुर्णपणे असंतुलित झाली आहे. औद्योगिक क्षेत्रात नेहमी कामगार व मालक संघर्ष होताना दिसतो. त्यातून देशात मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक अशांतता पसरत आहे. आज भारतातील राष्ट्रीयकृत बँका, दूरसंचार कंपन्या, रेल्वे या सारख्या लोक उपयुक्त महत्वपूर्ण राष्ट्रीय सेवांचे अंधपणे खाजगीकरण केले जात आहे. मर्यादीत प्रमाणात उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक व मानवीय संसाधनाचा मोठ्या प्रमाणात अपव्याय केला जात आहे. त्यातून भारतीय अर्थव्यवस्था स्थिर व अवसायनातल्या स्थितीत येवून पोहचली आहे.

२० व्या शतकात महात्मा गांधीजींनी मांडलेले आर्थिक विचार हे वर्तमान स्थितीतही कसे तंतोतंतपणे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील उभ्या असणाऱ्या आर्थिक प्रश्नांचे शाश्वतपणे निवारण करण्यासाठी उपयोगी आहे याचा बोध घेण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objective of Study):-

- 1) भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्नांचा आढावा घेणे
- 2) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार जाणून घेणे
- 3) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक प्रश्न व ते सोडवण्यासाठी वर्तमान स्थितीत महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता तपासणे.

गृहितके (Hypothesis of Study):-

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक रचनात्मक दोष आहेत.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक प्रश्न हे अत्यंत क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे आहेत.
३. नितीशास्त्र व अर्थशास्त्र यांना वेगळे करता येत नाही.
४. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, साधी राहणी व उच्च विचार, विश्वस्त व सर्वोदय यावर आधारित देशाची आर्थिक निती ठरवली जावू शकते.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

द्वितीयक सामुग्री संकलन पध्दतीचा या शोधात पुर्णतः वापर केला आहे.

मुख्य विवेचन (Main Analysis) :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर वर्तमान स्थितीतही दारिद्र्य, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील प्रतिकूल व्यवहारतोल, उद्योगाचे केंद्रीकरण, मजूरांचे स्थलांतरण, वाढत्या झोपडपट्ट्या, आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी, वाढते नागरीकरण, तापमानवाढ, औद्योगिक अशांतता, सार्वजनिक सेवांचे खाजगीकरण या इतर अनेक आर्थिक समस्या अर्थव्यवस्थेसमोर गंभीररित्या उभ्या आहेत. गेल्या ७५ वर्षांतही आपण त्यांचे निराकरण करू शकलो नाहीत. त्या सोडवण्यासाठी आपण अनेक कार्यक्रम व योजना आखल्या पण त्यात आपल्याला अद्याप यश आले नाही. अन्न, वस्त्र निवारा शिक्षण व आरोग्य या प्राथमिक गरजांची पूर्तताही अद्याप आम्ही करू शकलो नाही. याचा अर्थ आर्थिक धोरणामध्ये कुठे तरी चूक होत आहे. भारत सरकारच्या आर्थिक धोरणात काही तरी कमतरता आहे. मुळ रोग तसाच राहतो आणि आपण फक्त फांदया छोटत जातो. निर्माण झालेल्या आर्थिक प्रश्नांवर शाश्वत व कायमस्वरूपी उपाय झाला पाहिजे.

अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झालेल्या गंभीर आर्थिक प्रश्नाच्या कायमस्वरूपी व शाश्वत निर्मुलनासाठी महात्मा गांधीजींचे सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, साधी राहणी, श्रमप्रतिष्ठा या तत्वावर आधारित सुर्वोदय, विश्वस्त, ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी उद्योगाचे विकेंद्रीकरण, खादी ग्रामोद्योग व कुटीर उद्योगावरील त्यांच्या विचारांचे सार जर भारताच्या आर्थिक धोरणात समाविष्ट केले तर भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक समस्या ह्या कायमस्वरूपी व शाश्वतपणे सोडवल्या जातील. कारण त्यांच्या आर्थिक विचारात प्रचंड वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे ज्या आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्यांचे निराकरण करण्याचे सर्वसमावेशक विचार हे भारतीय स्थानिक परिस्थितीला अनुसरून वास्तव स्थितीचे भान असलेले सर्वसमावेशी आर्थिक तत्वज्ञान आहे. ज्यांचा आम्ही भारतीयांनी कधी गांभियाने विचार केला नाही.

भारताच्या आर्थिक समस्या व महात्मा गांधीजींचं आर्थिक विचार/ तत्वज्ञान

१. दारिद्र्य :-

दारिद्र्य हा भारतीय अर्थव्यवस्थेला लागलेला मोठा शाप व कलंक आहे. स्वातंत्र्यच्या ७५ वर्षांनंतरही हा कलंक

आम्हाला दूर करता आला नाही. १२ पंचवार्षिक योजना व गेल्या ०८ वर्षांत निती आयोगाच्या विविध योजना व कार्यक्रम या सर्वांचे मुख्य उद्दिष्ट होते ते म्हणजे दारिद्र्य निर्मुलन पण आजही २३% लोक हे दारिद्र्यरेषेखाली जीवन व्यतित करताना दिसतात.

महात्मा गांधीजींनी आत्मनिर्भर व स्वयंपूर्ण गावाची संकल्पना मांडली. आज जरी देशात नागरीकरण मोठया प्रमाणात वाढले असले तरी आजही भारतात ६.५ लाख खेडी आहे. आजही भारत खेडयात वसतो म्हणून गांधीजी नेहमी म्हणत "खेडयाकडे चला" प्राचीन भारतातील खेडी ही आत्मनिर्भर व स्वयंपूर्ण होती. स्वातंत्र्यानंतरही गांधीजीं म्हणत आपली खेडी ही आत्मनिर्भर व स्वयंपूर्ण झाली पाहिजेत. खादी व ग्रामोद्योगाचे पुर्नजीवन झाले तर गावातील प्रत्येक हाताला काम मिळेल. गावातील पैसा हा गावातच राहिल, गावातील लोकांची मोठया प्रमाणात क्रयशक्ती वाढेल त्यातून गावातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा वाढून गावातील लोक हे दारिद्र्यरेषेच्या वर येवून दारिद्र्याचे निर्मुलन होईल. पण आपण गांधीजींनंतर त्यांच्या ग्रामस्वराज्य, खादी व ग्रामोद्योग, कुटीरउद्योगातील ते सांगत असलेल्या आर्थिक तत्वज्ञानाकडे पुर्णतः दुर्लक्ष केले. परिणामतः दारिद्र्यावर शाश्वत आर्थिक उपायाकडे जाण्याऐवजी म्हणजे महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक तत्वज्ञानाकडे जाण्याऐवजी चुकीच्या दिशेने गेलो. गांधीजींच्या आर्थिक तत्वज्ञानात खुप मोठी क्षमता आहे. ज्यातून अर्थव्यवस्थेला नवी उर्जा मिळून ती दारिद्र्याला धक्का देवू शकते.

२. बेरोजगारी :-

भारतासारख्या श्रमप्रधान देशात मोठी यंत्र म्हणजे मानवी श्रम व वेळ वाचवणारी पण देशातील लोकांना रोजगाराची संधी नाकारणारी व्यवस्था आहे. भारतात लघु व कुटीर उद्योगच मोठया प्रमाणात स्थापित झाले पाहिजे कारण यात खूप कमी यांत्रिकीकरण जास्त प्रमाणात मानवी श्रमाचा वापर केला जातो. पण आज देशात मोठे व वेगाने यांत्रिकीकरण केले जात आहे. त्यामुळे प्रतिवर्ष बेरोजगारी वाढ होत आहे. २०२०-२१ मध्ये बेरोजगारीचा दर हा गेल्या ४० वर्षातील सर्वोच्च म्हणजे ४४% इतका होता. आज देशातील युवक निराशेच्या गर्तेत ढकलला जात आहे. त्याच्या हाताला काम देण्याची क्षमता ही यांत्रिकीकरणात नाही. म्हणून गांधीजी प्रत्येक घरात कुटीरउद्योग म्हणजे खादीचे सुत तयार

करणे म्हणजे खादी ग्रामोद्योगांचा मोठया प्रमाणात पुरस्कार करायचे, प्रचंड लोसंख्येच्या देशात लघु, कुटीर व ग्रामोद्योगाशिवाय पर्याय नाही कारण यांच्यातच देशातील सर्व लोकांना रोजगार देण्याची क्षमता आहे. याची जाणीव महात्मा गांधीजींना होती.

३. आर्थिक विषमता :-

स्वातंत्र्याच्या गेल्या ७५ वर्षांत आर्थिक विषमता कमी होण्याऐवजी वाढली आहे. गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढली आहे. मुठभर औद्योगिक घरण्याजवळ संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले आहे. देशाच्या एकूण संपत्तीच्या ७०% संपत्ती ही या मुठभर घराण्याजवळ केंद्रीत झाली आहे. आर्थिक विषमता ही भीषण स्तरावर आहे, ती कमी करणे गरजेचे आहे.

गांधीजींनी अपरिगृह कल्पनेतून विश्वस्ताची कल्पना मांडली, अपरिगृह म्हणजे संपत्तीचा संग्रह न करण्याची वृत्ती होय. त्यांच्या मते श्रीमंत लोकांनी संपत्तीचा, मालमत्तेचा संग्रह न करण्याचे ठरविले तर समाजातील आर्थिक विषमता कमी होईल. गांधीजींचा सर्व प्रकारच्या विषमतेला विरोध होता. परंतू खाजगी मालमत्तेविरुद्ध ते नव्हते. खाजगी मालमत्तेचा दूरउपयोग होवू नये असे त्यांना वाटत होते. एखादया व्यक्ती वडिलोपार्जित संपत्ती मिळाली किंवा त्याने ती स्वकर्तृत्वाने मिळवली तर त्याचा सर्वच्या सर्व लाभ त्या एकटया व्यक्तीला मिळावा या गोष्टीला त्यांचा विरोध होता. समाजातील श्रीमंत लोकांनी स्वतःच्या गरजा पुर्ण होतील एवढी संपत्ती स्वतःजवळ ठेवावी व राहिलेली संपत्ती समाजासाठी वापरावी. या अपरिगृह वृत्तीतूनच समाजातील विषमता कमी होईल. अपरिगृहाची संकल्पना ही आदर्श समाजातील वाटत असली तरी तिचा स्वीकार करणे शक्य आहे. ऱ्हदयपरिवर्तनातून श्रीमंत लोकामध्ये अपरिगृह वृत्ती आणणे शक्य आहे. त्यातून समाजातील वर्ग संघर्ष टाळता येईल.

४. प्रतिकुल व्यवहारतोल :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गेल्या ७५ वर्षांत सतत व्यवहारतोल प्रतिकुल असलेला दिसतो. कारण देशाची आयात जास्त व निर्यात कमी ही स्थिती आहे. महात्मा गांधींच्या मते आपली अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर झाली पाहिजे. त्यासाठी आपण शक्य तितका स्वदेशीचा स्वीकार केला पाहिजे, ज्यामुळे देशातील उद्योगव्यवसायांना चालना मिळून रोजगारात वाढ होईल. पण आपण गेल्या ७५

वर्षात स्वदेशीच्या तत्वाकडे पुर्णतः दुर्लक्ष केले आहे. त्यामुळे आमची आयात जास्त व निर्यात कमी राहून प्रतिकूल व्यवहारतोल बनला आहे.

५. उद्योगाचे केंद्रीकरण :-

देशाच्या विशिष्ट भागातच मोठ्या प्रमाणात उद्योगाचे स्थानीयकरण झाले, त्यातून अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. आर्थिक विकासात प्रादेशीक असमतोल निर्माण झाला. म्हणून महात्मा गांधीजींनी उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला. प्रत्येक गावात तेथील साधनसामुग्रीवर आधारीत लघु,कुटीर व ग्रामोद्योग स्थापित करावे असे सांगितले. पण आम्ही गेल्या ७५ वर्षात त्यांच्या या आर्थिक विचाराकडे पुर्णतः दुर्लक्ष केले व या समस्येने आज गंभीर रूप धारण केले आहे.

६. मजूरांचे स्थलांतर :-

आज ग्रामीण भागात रोजगाराच्या कमी संधी असल्याने मजूरांचे मोठ्या प्रमाणात मोठ्या शहराकडे स्थलांतर होताना दिसते. महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण भागातच स्थानिक पातळीवर लघु, कुटीर व ग्रामोद्योगाचा विकास केला पाहिजे. या त्यांच्या धोरणाचा स्वीकार केला असता तर वरील समस्या ही निर्माण झाली नसती.

७. झोपडपट्टीची समस्या :-

गेल्या ७५ वर्षात ग्रामीण भागातून शहरी भागात रोजगाराच्या निमित्ताने मजूरांचे झालेले स्थलांतर हे गंभीर आहे. या मजूरांना निवासासाठी परवडणारी घरे नसल्याने ते सरकारी जागेवर झोपडपट्ट्या करून राहतात. अतिशय गलिच्छरित्या ते आपले जीवन व्यतित करतात.

महात्मा गांधीजींनी "खेडयाकडे चला" हा नारा दिला व गावातच रोजगार निर्मातीवर भर दिला होता. या आर्थिक नितीचा स्वीकार करून शाश्वतपणे मजूरांचे स्थलांतरण टाळता आले असते. व वाढत्या झोपडपट्टीची समस्या निर्माण झाली नसती.

८. आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी :-

मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असलेल्या झोपडपट्टीत आज बालगुन्हेगारी, वेश्यागमन या सारख्या अनेक समस्या निर्माण होत आहे. खंडणी, तस्करी यासारखे गुन्हेगारी मोठ्या प्रमाणात घडत आहेत. महात्मा गांधीजींनी सांगितलेल्या आर्थिक तत्वज्ञानाप्रमाणे आर्थिक निती आखल्यास मुळातच मजूरांचे शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर थांबेल झोपडपट्ट्या

निर्माण होणार नाहीत. पण गेल्या ७५ वर्षात आपण याकडे साफ दुर्लक्ष केले व आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी वाढत गेली. ग्रामीण भागात जर लघु, कुटीर, व ग्रामोद्योगाच्या विकासावर भर दिला असता तर शहरी भागात निर्माण झालेल्या विविध समस्या सुटल्या असत्या.

आज भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वाढत्या नागरीकरणाची समस्या, होणारी तापमानवाढ, औद्योगिक अशांतता, सार्वजनिक सेवांचे होणारे खाजगीकरण या व इतर अनेक आर्थिक समस्या आहेत. या सर्व आर्थिक प्रश्नांचे समाधान हे महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक तत्वज्ञानात आहे.

निष्कर्ष :-

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक समस्या ह्या क्लीष्ट व गुंतागुंतीच्या आहेत.
- २) गांधीजींच्या आर्थिक तत्वज्ञानातून गरिबी, बेरोजगारी व आर्थिक विषमता या आर्थिक प्रश्नावर शाश्वत मार्ग काढता येते.
- ३) सत्य, अहिंसा, अपरिगृह व श्रमप्रतिष्ठा या तत्वावर आधारित गांधीजींचे आर्थिक विचार हे स्थिर व शाश्वत आर्थिक प्रगतीकडे घेवून जातात.
- ४) महात्मा गांधीजींच्या उद्योगाचे विकेंद्रीकरण या आर्थिक विचारातून भारतातील मजूरांचे स्थलांतरण, झोपडपट्टीची समस्या व तेथील सामाजिक व आर्थिक गुन्हेगारीकरण हे प्रश्न शाश्वतपणे सुटतात.
- ५) महात्मा गांधीजींच्या स्वदेशी विचारातूनच देश हा आत्मनिर्भर व स्वयंपूर्ण होवू शकतो.
- ६) महात्मा गांधीजींच्या विश्वस्तांच्या संकल्पनेचा स्वीकार करूनच अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता शाश्वतपणे कमी होवू शकते.
- ७) सर्वोदयाच्या संकल्पनेतून अर्थव्यवस्थेतील शेवटच्या व्यक्तीचे कल्याण साधता येते.
- ८) मर्यादीत यांत्रिकीकरण व श्रमप्रधान उत्पादन पध्दतीचा स्वीकार यातून बेराजगारीसारख्या समस्यांवर शाश्वत उपाय शोधता येतो.
- ९) आत्मनिर्भर भारत बनवण्यासाठी स्वदेशी, ग्रामस्वराज्य याचा मोठ्या प्रमाणावर स्वीकार केल्याशिवाय पर्याय नाही.

१०) आज भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर असणाऱ्या सर्व आर्थिक प्रश्नांचे शाश्वत उत्तर हे गांधीजींच्या आर्थिक विचारात आहे.

सारांश :-

आज भारतीय समाज हा जीवनाच्या उदात्त उद्दिष्टांना विसरून पुर्णपणे भौतिकवादाच्या मागे लागला आहे. या भौतिकवादातून आज अनेक आर्थिक व पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतीय समाज आज नितीशास्त्र व अर्थशास्त्र या फारकत करत आहे. त्यातून भारतीय समाजाने गांधीजींच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाकडे पुर्णतः दुर्लक्ष करून या आर्थिक तत्त्वज्ञानाची नेहमीच खिल्ली उडवली आहे. पण जर अंतर्मुख होवून विचार केला तर गांधीजींच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानातच शाश्वतपणे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्न सोडवण्याची क्षमता आहे.

विश्वस्त, सर्वोदय, स्वदेशी, ग्रामस्वराज्य, उद्योगांचे विकेंद्रीकरण हे गांधीजींचे आर्थिक विचार म्हणजे गरिबी, बेराजगारी, आर्थिक विषमता या सारख्या सर्व आर्थिक प्रश्नांवर रामबाण उपाय आहे. अंधाधूरपणे पाश्चात्य उत्पादन पध्दती व तंत्रज्ञान स्वीकारल्यामुळे अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्न हे अधिकच गुतागुतीचे व क्लीष्ट बनत चालले आहेत. म्हणून महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार म्हणजे शाश्वतपणे अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक होय.

संदर्भसूची :-

१. प्रा. रायखेलकर ए.आर,(२००५) - 'आर्थिक विचारांचा इतिहास', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
२. डॉ. बी.डी. कुलकर्णी, डॉ. एस.व्ही. ढमढेरे, (२००८), - 'आर्थिक विचार व विचारवंत', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३. डॉ. विद्याधर पटवर्धन, (१९९२), 'आर्थिक विचारांचा इतिहास', पिंपळापूरे अॅण्ड पब्लिशर्स, नागपूर.
४. डॉ. श्री. वि. खांदेवाले, प्रा. अमरजा नेरूरकर, 'अर्थशास्त्रीय मतप्रणालीचा इतिहास'
५. ध.रा. गाडगीळ, 'लेखसंग्रह खंड-१', गोखले - अर्थशास्त्र संस्था.

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com